

Foto: Li Rumantscha / PC BY-SA 4.0

03 / 2021

Dieta «La lingua rumantscha e la democrazia directa» dal Center per democrazia Aarau (2014):
Andreas Glaser – Thomas Burri – Giusep Nay
– Corsin Bisaz – Romedi Arquint – Duri Bezzola

Pudessan ils Rumantschs utilizar dapli la democrazia directa?

Ina dieta cun var diesch referats

CUN ANDREAS GLASER HA DISCURRÌ
CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ Il titel tuna empermettent. Sut l'ensaina «La lingua rumantscha e la democrazia directa» organisescha il Center per democrazia Aarau (ZDA) l'avrigl a Cuira in entir di cun referats e discussiuns. A la testa da l'occurrenta stat Andreas Glaser, professor da dretg e manader da perscrutaziun al ZDA.

Vus essas creschì si en Germania e discurreis sursilvan. Pertge avais Vus emprendì rumantsch?

Andreas Glaser: Entras far vacanzas en il Grischun sun jau vegnì en contact cun il rumantsch. La lingua m'ha immediat plaschì. Quai è stà durant mia uffanza e giuventetgna. Insacuras hai jau prendì la chaschun d'emprender il linguatg e damaì che nus essan adina puspè turnads en la regiun hai jau pudì tgirar quai.

Nua avais Vus fatg vacanzas?

En Surselva. Per exempel a Sagogn.

Vus discurreis sursilvan senza accent. Tgi è stà Voss scolast?

Jau n'hai betg gi in scolast. Igl è sa dà cun discurre cun la glied u cun tadar Radio Rumantsch. Jau hai era legì cudeschs e La Quotidiana.

Savais Vus anc in auter idiom?

Jau discuro in zichel vallader. Chapir chapesch jau tuts idioms.

Il ZDA organisescha a Cuira ina dieta davart «La lingua rumantscha e la democrazia directa». Tge intent ha la dieta?

Suenter ch'ils conflicts pervi dal rumantsch grischun èn sa chalmads in pau èsi l'intent da guardar ord differents vistas scientificas – dal dretg, da la linguistica u da la sociologia – ensemen cun ils acturs principals, nua che nus stain. Nus lain far ina revista, prender si il stan actual e sviluppar forsà strategias per mantegnair quest equilibr.

Vus scrivais en l'invit che conflicts han strapatschà ils ultims onns la Rumantschia. Manegiais Vus a priori il rumantsch grischun en scola?

Dapi l'atun lavura Andreas Glaser sco professor da dretg a Turitg. Avant ha el vivi en Germania. El discurre sursilvan ed in pau vallader.

MAD

Quai è sa chapesch ina dumonda principala che ha prendì in'entschatta in pau disgraziada entras il conclus da spargn en il cussegl grond. Ma i na va betg mo per il rumantsch grischun en scola. I va per exempel era per fusiuns da vischnancas che fan or da vischnancas monolinguas tuttenina vischnancas bilinguas sco a Glion u Alvra. In ulteriur punct èn dumondas da scola a Cuira u da la scolina a Glion, nua che aspects finansials sa mussan magari sco pli impurtants che la promoziun linguistica. En sasez sa tracta gea da decisions ch'èn vegnidas prendidas democraticamain. Il problem è dentant ch'ina maiorità – che na posseda betg ina identitad culturala che fiss definida cleramain – decida davart dumondas dal rumantsch.

Giavischais Vus dapli demorazia directa per la Rumantschia?

Gea, en sasez è dapli democrazia directa adina bun. La dumonda è dentant sin tge nivel ch'ins duai decider dumondas da lingua.

Vus essas professor per dretg statal. Tge pussaivladads dessi per dapli democrazia directa en Rumantschia?

Quai è ina greva dumonda. En sasez èn las vischnancas il meglier nivel per decider dumondas linguisticas. Pertge il chantun Grischun ha trais linguas e dif-

ferentas regiuns. Ils idioms n'èn betg dapertut en la medema situaziun. Uschia èsi meglier sche las decisions crodan en las vischnancas.

I dat dentant in viriveri sche mintga vischnanca sa decida per in auter model pertutgant la lingua amministrativa u la lingua da scola.

Gea, il chantun sto en mintga cas sustegnair las vischnancas. El na duai betg sfurzar ellas. El duai promover las vischnancas cun mesiras che custan en cumparegliazun cun autras mesiras relativamain pauc. I sa tracta sa chapescha d'ina dumonda fitg spinusa. Ma il chantun po era decider da dar ina giada ina contribuziun per sulettamain ina gruppa, per exempel per ina scoletta rumantscha a Domat u a Glion u per ina singula persuna d'instrucziun. Talas mesiras parzialas gidassan bler dapli ch'in sforz giuridic.

La basa legala na sto tenor Vus pia betg vegnir bajegiada ora?

Sin nivel chantunal bain: Il chantun stuess daventar pli activ cun mesiras concretas. El na duess betg pajar contribuziuns sin tuttas varts sco da bugnar flurs cun la bugnera. Pertge talas contribuziuns na san ins betg nua ch'ellas fineschan. Il chantun duess sviluppar strategias e cunzunt dir: La scola e la scoletta èn il principal. Gist las canortas

d'uffants prueschan en tut l'Europa. Talas stentas stuess il chantun sustegnair – cunzunt sin basa da sia incumbensa costituziunala. I fiss propi impurtant da finanziair scolettas rumantschas.

Ditg sec: Vus lais che las vischnancas decidan ed il chantun paja?

Igl è cler ch'i sto dar in equilibr. Ma il problem resta: La maiorità en il Grischun discurre tudestg ed i dat ina minorità rumantscha. I sto perquai dar in cumpromiss envers las vischnancas nua ch'ins discurre rumantsch.

Vus scrivais er en l'invit a la dieta che las proceduras giuridicas da l'ultim temp hajan gidà pauc. Ina cuntertesa: Ils Rumantschs han fin uss battì memia pauc per lur dretgs avant dretgira. Il tribunal federal n'ha anc mai fatg ina sentenza che pertutga ils dretgs da basa dals Rumantschs.

Gliez è vair. La decisiun dal tribunal federal da questa stad è stada mo ina dumonda laterala davart la reintroduziun da l'idiom en ina scola d'in vitg.

Sentenzias propi impurtantas davart il rumantsch n'ha il tribunal federal a Losanna mai prendì.

Il tribunal federal betg. Ma il tribunal administrativ dal Grischun ha decider davart il return tar l'idiom en Val Müstair. Perquai è la situaziun giuridica en sasez clera. Las partidas n'han gea betg tratg vinavant il cas al tribunal federal.

Sco giurist avais vus cumpareglia la costituziun svizra e la costituziun da la Germania pertutgant disposiziuns davart la durabilitad ecologica. Co statti sch'ins cumpareglia las duas costituziuns areguard disposiziuns da lingua e da minoritads?

La costituziun da la Germania quessa simplamain davart las minoritads linguisticas existentas. Ils Danais ed ils Sorbs en Germania possedan sulettamain en las terras federativas tsherts dretgs costituziunals. La costituziun svizra renconuscha perencunter explicitamain er il rumantsch sco linguatg naziunal e per part uffizial. Quai fiss en sasez ina basa eccellente per ina promoziun anc pli activa dal rumantsch en tcherts secturs sensibil.

Mintgin po vegnir a la dieta a Cuira

Mintgin po fa part da la dieta che vegn organisada dal Center per democrazia Aarau (ZDA). I n'è betg necessari da s'annunziar. L'occurrenta ha lieu ils 11 d'avrigl en l'auditori da la Banca Chantunala Grischuna a Cuira. Ella cumenza a las 09.30 e dura fin las 17.15. Il titel da la dieta: «La lingua rumantscha e la democrazia directa – sfidas e perspectives per la Rumantschia». Il program detaglià cuntegna quatter accents cun experts che refereschan mintgamai 15 minutas. Andreas Glaser e Corsin Bisaz dal ZDA modereschon las discussiuns suenter mintga accent.

09.30–11.00: Status actual dal rumantsch

– La situaziun costituziunala, *Andreas Glaser*, professor per dretg

– La rolla dal chantun, *Martin Jäger*, cusseglier guvernativ

– Il sustegn da la confederaziun, *David Vitali*

11.15–12.15: Context social e giuridic

– Cundiziuns sociolinguisticas, *Matthias Grünert*, redactor dal DRG

– Rumantschia sco part d'in stadi democratic, *Giovanni Biaggini*, professor da dretg

14.00–15.30: Politica, scola e medias

La Lia e la represchentanza politica, *Duri Bezzola*, president da la Lia.

– Il rumantsch en scola, *Johannes Flury*, rector Scol'auta pedagogica

– La SSR.R sco accompagnament d'ina lingua sin puntg da mort, *Oscar Knapp*, cusseglier amministrativ SSR

15.45–17.15: Perspectives d'ina instituziunalisaziun

– Il stadi dals Rumantschs, *Thomas Burri*, giurist

– La legitimitad per prender decisions, *Corsin Bisaz*, politolog e giurist

– Represchentanativad ed autonomia culturala en autras minoritads, *Romedi Arquint*, anteriur president da la Lia

Ils emprims perits sa preparan per tegnair lur referats.

FOTOS F. ANDRY

«Deficit democratic tar la decisiun dal 2003»

Dieta davart il rumantsch e la democrazia directa

DA FLURIN ANDRY / ANR

Il Center per democrazia Aarau organisescha normalmain ses arranschaments ad Aarau sez. Per la dieta davart la lingua rumantscha dentant en ils responsabels vegnids a Cuira. «Politica statala da lingua è en vista a la Rumantschia surtut colliada cun problems, perquai ch'ella è be pitschna, causa sia situaziun isolada en la Svizra e che blers da ses commembers vivan ordaifer il territori rumantsch», han ditg ils organisaturs da la dieta a Cuira venderdi en l'auditori da la Banca Chantunala Grischuna, il professor da dretg *Andreas Glaser* ed il giurist e politolog *Corsin Bisaz* dal Center per democrazia Aarau. Per discutir la situaziun actuala dal rumantsch en quest connex avevan els envidà diesch referents. Tanter quels cusseglier guvernativ *Martin Jäger*, *David Vitali* da l'Uffizi federal per cultura, il president da la Lia Rumantscha *Duri Bezzola* e *Johannes Flury*, il rector da la Scol'auta pedagogica dal Grischun (SAP).

Fin tar la Curt dals dretgs umans europeica

Ordavant ha menziunà Glaser ils conflicts ch'i dat fin oz en Rumantschia causa il rumantsch grischun (rg) en scola: «Mo paucs han s'accurschids tge consequenzas che la mesira da spargn decisa dal cussegl grond da l'onn 2003, d'edir ils meds d'instrucziun mo pli en rg, savess chaschunar», ha ditg il perit. La regenza ha sin basa da quella decisiun svilupà in concept general per introducir il rg sco lungatg d'alfabetisaziun. Numerusas vischnancas en Surselva ed il cumün da Val Müstair en dentant turnadas

tar l'idiom respectiv. Uss è pendent anc il recurs cunter la disposiziun da la regenza ch'ina midada a l'idiom saja pussaivla be a l'entschatta da l'emprima classa primaria, e quai a la Curt dals dretgs umans europeica. «En in sguard enavos sa lascha constatar in deficit democratic oravant tut en la mesira da spargn dal cussegl grond», ha ditg *Andreas Glaser*, «en l'avegnir vegnan a sa tschentar dumondas difficilas en vischnancas ch'èn daventadas bilinguas tras ina fusiun.»

«Betg periclitari quai ch'ins ha cuntanschi»

En ses referat davart la rolla dal chantun Grischun tar la promoziun dal rumantsch ha menziunà *Martin Jäger* trais svilups che han pussibilità la lescha da linguas chantunala acceptada l'onn 2007: 1880 vegnan declerads il tudestg, rumantsch e talian sco linguas chantunalas, successivmain vegnan duvrads il rumantsch ed il talian sco linguas uffizialas e sco terza vegn la realisaziun dal princip da territorialitad en il senn d'ina lescha per la protecciun da lingua. El ha manegià ch'il problem dal rg na saja betg existential per il rumantsch, «ins stuess perquai empruvar da chattar ina schliaziun sin basa da la lescha da linguas e na periclitari quai ch'ins ha cuntanschi.» *David Vitali* ha explitgà co che la confederaziun sustegna il rumantsch dapi che quel è daventà 1938 quarta lingua naziunala da la Svizra: «Dapi Bumaun 2010 è en vigur la lescha federala davart las linguas naziunalas, la quala è la basa per il sustegn dal Grischun per accumplir sias incumbensas particularas sco chantun triling e per sias mesiras a favur dal mantegniment e la promoziun dal rumantsch e ta-

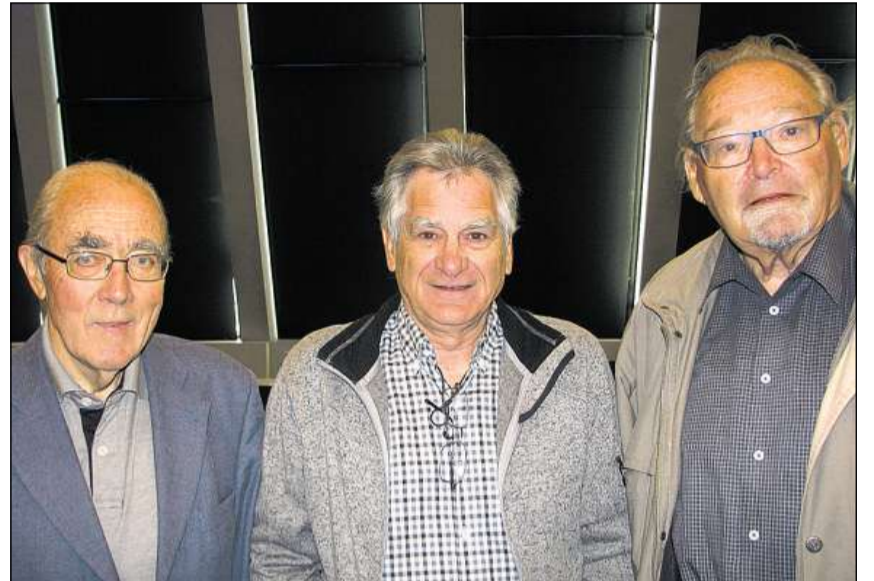
lian. Il chantun survegn mintg'onn tschintg milliuns francs per quel adiever.»

«Schlantsch fitg relativ»

«La lavur politica da la Lia Rumantscha vul tut tenor la situaziun influenzer las leschas e las decisiuns davart preventiv da la confederaziun, dal chantun e da las vischnancas sco era la lavur dals uffizis», ha ditg *Duri Bezzola*, il president da la LR. Ella consistia era d'allianzas, da la lavur da rait cun autras organizaziuns che s'engaschian per il rumantsch e da la lavur mediala. «Il cussegl grond ha baingea ina fracziun rumantscha, cunquai che mintga deputà represchenta però sia regiun, ses parti è il schlantsch per s'ingaschar per il rumantsch fitg relativ.» Il rector *Johannes Flury* ha punctuà che la situaziun dal rumantsch en Grischun saja fitg complexa e che la SAP stoppia resguardar quai: «Nus avain paucs cas da studentas e students rumantschs 'ideals', vul dir da quels ch'èn creschids si cun il rumantsch e fatg la matura bilingua. Sche nus pretendessan quai avessan nus baingea candidats cun ina buna cumpetenza linguistica, però memia paucs students.» A la critica dad *Anna Chatrina Brunold*, la represchantanta da pro idioms, che la producziun da meds d'instrucziun idiomatics sa retardia fermamain, ha ditg *Flury*: «Sco incumbensads dal chantun essan nus londervi a stgaffir in concept en quel connex, e nus essan sin buna via. Mintga scolasta e scolast è era creatur d'agens meds d'instrucziun, e nus vulesan ramassar quai ch'è avant maun, controllari ch'i saja correct e far londeror meds d'instrucziun attractivs.»

Ils organisaturs da la dieta *Corsin Bisaz* ed *Andreas Glaser* (da san.).

Visitadurs interessads: *Martin Bundi*, *Adolf Collenberg* e *Jacques Guidon* (da san.).

Cusseglia guvernativ *Martin Jäger* (san.) e l'antieriur president da la *Uniaun federalistica da gruppas etnicas europeicas Romedi Arquin* en discurs cun *Andreas Glaser*.

Ils referents *Johannes Flury*, rector da la SAP, e *Duri Bezzola*, il president da la *Lia Rumantscha* (da san.).

Intgins dals preschents en sala han prendì l'ocasiun per far dumondas.

Anna Chatrina Brunold ha represchenta la pro idioms.

■ PERSPECTIVAS PER LA RUMANTSCHIA

Il stadi da Rumantschs

DA THOMAS BURRI*

La Rumantschia mussa segns da digren. Ella dovra finalmain ina dimensiun statalpolitica – e gliez pudess ella chattar sco nov chantun nunterritorial. In'emprova per schliar la dumonda dals Rumantschs a basa da dretg constituziunal:

Is Rumantschs èn ina part zunt stimada da la Svizra. La constituziun renonuscha els e metta lur lingua a pe al linguatg uffizial. Leschas federalas vegnan edidas per rumantsch. Il consens è ch'i fiss fitg donn sch'ils Rumantschs sparissan. I sa mussan però era segns da digren. Schegea che las datas èn in pau malsegiras pon ins dir che la Rumantschia pegiurescha gia daditg. Ils Retorumantschs èn in pievel – u forse perfin plirs – ed els han cunquai il dretg da pudair decider sez. Quest dretg sa manifestescha en pliras furmas, tut tenor er en furmas externas che pon culminar en ina sezessiun. La furma interna stat però en il center. I dattan en egl cunzunt ils «stadis senza urgenza», sco il giurist per dretg public Josef Isensee ha numnà ina giada ils «pajais federativs» entaifer la Germania. Er ils chantuns suverans svizzers èn tals «stadis senza urgenza». Jau vules far amogna da crear in tal «stadi senza urgenza» per la Rumantschia, in stadi per ils Rumantschs pia, damai che nus vesain en il Grischun in cas d'urgenza, numnadamain in cas d'urgenza senza stadi.

Il 27avel chantun

Ina duai dentant betg esser simplamain in chantun sco tuts. Actualmain ston ins per cumenzar

Thomas Burri.

MAD

l'emprim sclerir in punct: sezessiun n'è betg l'intent che vegn postulà. I na sa tracta betg da fundar in nov stadi. Enstagl èsi da realisar il bainstar dal pievel dals Rumantschs entaifer la Svizra ed entaifer la situaziun territoriala dals chantuns. Quest intent flada senza dubi il spiert dal temp. Il sguard vers la Scozia, la Catalugna ed il Pajais Basc mussa ch'ils Rumantschs n'èn betg ils sulets cun la mira d'ina atgna identitad statalpolitica sco entitad subnazionala. Probabel èn els schizunt en buna cumpagnia. Ma tge pia è uss il stadi dals Rumantschs che vegn proponì qua? El è in construct personal, l'emprim chantun che sa basa

spirontamain sin personas e betg sin in territori. El sa cumpona da tuts Rumantschs da la Svizra e giada la medema suveranità sco ils auters chantuns. Igl è il 27avel chantun ed el sa furma entras democrazia directa. Tgi è alura il personal da quest stadi rumantsch? Igl èn ils Rumantschs, independentamain nua ch'els stattan en Svizra, quels pia che pledan rumantsch, premiss ch'els èn burgaisas u burgais svizzers. La lingua vegn ad esser il sulet criteri per appartegnair a quest stadi. Forsa vegni perfin a dar intgins Svizzers valurus ch'emprendan rumantsch per far part dal stadi da Rumantschs. Cun in pau fortuna tschessass uschia era la

digren. Il remun da questa interpresa è in chantun cun tut sia pusanza: sez en il cussegl dals chantuns, suveranità, la cumplaina autonomia d'organisaziun e tut las cumpetenzas d'in chantun cun la supremadad sur da ses subjects: suveranità fiscal, penala, linguistica e da scola. Tge èsi dentant cun las cumpetenzas territorialisticas, sco per numnar la planisaziun territoriala u la taglia funsila? Po in chantun che consista da personas planisar ses territori? Ins stuess per gliez segir s'imaginar in spazi distatgà da la territorialità. Ma gliez n'è betg il spazi che la lescha da planisaziun manegia. Ins dastga dentant ir da quell'anora ch'i basta da delegar la cumpetenza en questa chaussa als chantuns territorials. Ina tala delegaziun po tuttavia esser irrevocabla, quai che fa sennant areguard la planisaziun dal territori sco en fatgs da polizia. Per la suveranità fiscal èsi da sa referir al princip personal, sin il qual il nov chantun sa basa. Igl è d'engrà, dentant betg exnum necessari, da parter d'in dretg dubel da burgais. Il dretg da burgais rumantsch vegn agiuntà al dretg da burgais chantunal, in pau sco en l'Uniun europea. Il burgais svizzer daventa sco Rumantsch burgais da dus chantuns. Quest status en cumbinaziun cun il lieu da domicil porchas sa chapescha il problem d'ina imposiziun dubla. Quel sa lascha dentant schliar cun tractativas tranter il stadi da Rumantschs ed ils auters chantuns. Quai ch'il stadi da Rumantschs incassescha, sto, ditg curt e bain, vegnir scuntrà cun ils auters chantuns.

Buns exempels per il Stadi da Rumantschs na mancan betg. En l'Ungaria pratitgeschan ins ina

autonomia per minoritads sin basa personala. Il fenomen-cucu che sa mussa là – che personas che tutgan betg tiers sa gnivan en la minorità – na po betg capitar qua, damai che sulet tgi che discorra rumantsch appartegna a quest stadi. Il stadi da Rumantschs na fiss er betg fitg exotic, damai ch'il princip personal è enconuscent en blers champs da dretg sco per exempel en il dretg penal sche giurisdicziun personala vegn exequida u en il dretg fiscal sch'il stadi american impona ses subjects sin l'entir mund.

Dimensiun statalpolitica

La finala è il stadi da Rumantschs be uschè utopic sco quai ch'i manca la veglia a la Rumantschia. Pertge ils meds giuridics stattan a disposiziun. Tenor constituziun ed en vista al success marginal da las emprovas da resguard e da promoziun ha la confederaziun da sustegnair l'interpresa. Il pievel è segir pront da s'engaschar en in'iniziativa constructiva.

Igl è pia uras da laschar crudar il princip spirontamain linguistic che caracterisescha la relaziun cun ils Rumantschs. La Rumantschia dovra finalmain ina vaira dimensiun statalpolitica. Tut tschai ch'i dovra per in chantun han ils Rumantschs gea gia daditg: eroxs, mitos e lutgas endinadas.

(Translaziun C. Cadruvi / ANR)

* Thomas Burri è professor d'assistenza per dretg dals pievels e da l'Europa a l'Universitad da Son Gagl; el n'è betg d'origin rumantsch. La contribuziun è vegnida preschentada en furma pli extendida ad ina conferenza organisada dal Center per democrazia Aarau davart «Lingua rumantscha e democrazia directa» ils 11 d'avrigl a Cuira.

■ COLUMNA

Chantun Rumantschia

– betg discutabels

DA GIUSEP NAY*

Novas ideas, magari er utopicas, san esser nizavlas per il svilup necessari sin tut ils camps, essend che vita es dapi Darwin evoluziun e mo evoluziun es vaira vita. Quai vala er per il rumantsch e l'organisaziun da Rumantschas e Rumantschs per promover e mantegnair lur lingua materna. L'idea d'in stadi da Rumantschs en fuorma d'in 27avel chantun Rumantschia, lantschada d'in professer da dretg en in referat a caschun d'ina dieta a Cuir (mira La Quotidiana dals 22-07-2014) n'è deplorablmain dentant betg discutabla e maina be – ditg in pau salop ma cler – sin ina via pulaina.

Ch'in giurist svilupscha in tala proposta fa star sin il chau. Quella cunterdi pli u main a tut las trais cundiziuns da noss dretg statal, che ston esser ademplidas per pudair discurrer d'in stadi. In stadi presuppona in pievel, pussanza statala ed oz – il temps dals libers sco p. ex. quels da Lags sparpagliads en l'Intschess d'auters signurs è passà - cunzunt er in territori.

Il pievel dal nov stadi duessen quellas personas en Svizra furmar che pledan rumantsch ed èn burgais svizzers. Ma tge è cun ils Rumantschs egl'exteriur e quels betg burgais en Svizra che pledan rumantsch? Èn quels betg Rumantschs? E tge vala sch'ils uffants da quels Rumantschs na pledan betg pli rumantsch? Cura è la cundiziun «pledan rumantsch» ademplida e co vegn quai controllà? E tge vala sch'ina persona na pleda betg pli rumantsch?

U sch'ella pleda rumantsch, vul dentant betg far part dal chantun Rumantschia? Dumondas sin dumondas che mettan grondamain en dubi sch'ins sa plidar d'in pievel sco cundiziun per furmar in stadi.

Che la pussanza statala vegniss a star sin chommas fitg falombras conceda l'autur da la proposta cun admetter ch'ina essenziala cumpetenzza d'in stadi sco la polizia stuess vegnir delegada als auters chantuns. Vulcan quels dentant quai? E tge sch'els na vulan betg? E tge sch'i dat conflicts – e quels fissen bain inevitabels – tranter personas appartenentas al „stadi“ sin basa be persunala e talas dal stadi territorial?

Sin la cundiziun d'in territori desista la proposta. D'in stadi en il senn dal dretg modern sa perquai claramain betg vegnir discurrì. Quai stat en cuntradicziun diametrala cun il concept da nossa confederaziun che consista or dals chantuns sco stadis suverans sin il territori svizzer e mintgin cun ses territori. Il territori e la

pussanza sur il pievel che viva sin quel sco en la democrazia er la pussanza da quel sur il territori èn la basa dalla suveranità dals chantuns entaifer la limita che la costituziun federala conceda a quels. Vulair implantar en quest sistem costituziunal in stadi er suveran, construi sulettain sin ina basa persunala, è pli spert ditg che fatg. Co quellas duas suveranitàs dal tuttafatg differentas sil plaun fiscal, penal, linguistic e da scola, sco quai che l'autur vesa ella er per il chantun persunal dals Rumantschs, duain funcziunar ina dasper l'otra è e resta il misteri da l'autur. Ch'i dat tschertas excepziuns dal principi territorial vul anc ditg betg dir ch'ina suveranità totala persunala saja pussaivla dasper quella er totala territoriala. Il cuntrari sa tschentan er qua dumondas sin dumondas sch'ins vuless insumma guardar cunter il dretg vertent sco in stadi er ina cuminanza d'in pievel senza territori.

La pli gronda dumonda è dentant quella: Tge avantatgs purtass la construcziun statala proponida a la Rumantschia sch'ella fiss realisabla? La cumparaziun cun la Scozia, la Catalonia ed il Pajais Basc, per mussar in gudogn d'identità cun ina dimensiun statalpolitica er per Rumantschas e Rumantschs, va en scadin cas totalmain pe zop, siand ch'i sa tractar quels projects sa chapescha da stgaffir novs stadis e quai, il cuntrari da la proposta, cun agen territori.

* Giuseppe Nay, è stà president dal Tribunal federal a Losanna.

S'occupar cun democrazia – sco politolog e giurist

In scienza rumantsch lavura en il Center per democrazia ad Aarau

DA CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ **In politolog e giurist che cumpone-scha gugent ed ha pli baud sunà tar ils Bulais sexuals. Co va quai ensemen? In inscunter cun Corsin Bisaz.** L'emprim raquinta el cun in surrir scharmant e cun ina mimica forsa in zichel da furber. Da sia uffanza a Ftan e Haldenstein e co ch'el ha da mat ina giada pudì giugar teater en la DDR. U co ch'el ha gudagnà sco student ses daners cun lavurar a la bar dal «Crazy Cow» u en il «Kaufleuten» e perfin sco headhunter.

Cun raschunar da sia lavur daventa sia fatscha seriusa, magari forsa bunamain in zic reservada. El explitgescha sia incumbensa en il Center da democrazia ad Aarau e la tematica da sia habilitaziun. Bisaz sa fatschenta cun process da democratisaziun en il Sudan ed en la Mongolia. E cun la teoria davart la democrazia en noss pajais.

Cun il pin en Val Tasna

«Per mai è Ftan il lieu nua ch'jau tutg», di Corsin Bisaz malgrà ch'el ha vivi là be trais onns ed è creschì si uschiglio en la regiun da Cuira. Durant las vacanzas da stad è el adina stà en l'Engiadina tar ses parents a Tarasp e Ftan, ha fatg fain u accumpagnà ses pin, il guardiachatscha, en la Val Tasna. «En Val Tasna, en la chamona da mes parents, ma sent jau il pli fitg da chasa.»

En la scola Steiner a Cuira ha Corsin fatg teater ed è uschia schizunt vegni tar rollas en ensembles professionals. Sco «Uorsin» è el stà sin turnea svizra e cun dudesch onns ha el giugà in mat en «Antigone» da Bertold Brecht. Ins ha dà il toc era en il Berliner Ensemble en la DDR – paucas emnas avant la crudada dal mir.

Avant il hotel, nua che la grupp da teater abitava a Berlina, è marschada spe-rasora in di la parada militar per il giubileum da 40 onns. Bisaz sa regorda: I aveva strusch aspectatur sper via. L'imposanta parada en preschientscha da Gorbatschov pariva sco inscenada. Quai steva en cuntrast cun la tensiun en il teater. Durant la preschentaziun da l'Antigone steva il publicum adina puspè si e sblatschava. I sa tractava d'in toc fitg critic per la DDR. Mintgin saveva che la reacziun dal publicum vegniva observada e registrada dal reschim.

Student cun ina pruna jobs

Sco gimnasiast ha el vulù studegiar archeologia u forsa istorgia. «Cler era en mintga cas ch'jau na fetschia mai fisica e

Corsin Bisaz abitescha a Turitg ed è bab da trais uffant pitschens.

FOTO C. CADRUVI

mai giurisprudenza», raquinta Bisaz cun in surrir. Cura ch'el ha dudi da politologia era la chaussa clera, damai ch'el legeva gea adina en las gasettas mo las paginas cun la politica da l'exteriur.

A Turitg sco student da politologia ha el gudagnà ses daners cun ina pruna differents jobs: sco magister, en restaurants e bars, sco giuven headhunter u sco secretari da la fundaziun Convivenza.

Gia en il gimnasi a Schiers aveva el sunà en pliras bands. A Turitg è el daventà ghitarrist dals Bulais sexuals, ina grupp da rock rumantscha. El ha scrit tocs per la band. Anc oz cumpona el gugent cun sia gitarra.

Tuttina anc giurisprudenza

Durant il studi ha el cumenzà a s'interessar per la soziologia da dretg. Bisaz avess gugent fatg ina dissertaziun davart il dretg da pievels. En politologia n'è quai betg stà pussaivel ed el è sa decidi da far anc in segund lizenziat: en giurisprudenza.

Quest studi ha el terminà entaifer quatter onns e scrit ina lavur da doctorat cun il titel «The Concept of Group Rights in International Law». El ha survegnì in stipendi ed ha pudì ir sco scienza a Lund en Svezia.

Suenter dus onns è Bisaz turnà en Svizra, nua ch'el ha vulù cuntinuar a lavurar sco scienza. Il Center per democrazia ad Aarau (ZDA), ch'è collià cun

l'università da Turitg, tschertgava il 2011 gist in giurist.

Democrazia en il Sudan ed en la Mongolia

«Jau sun extrem fortunà», di Bisaz da sia piazza. «Jau n'avess mai pensà ch'i dettia ina tala lavur, nua che in project è pli interessant che tschel.» Per exempel l'expertisa giuridica davart la costituziun en il Sudan dal sid. Il ZDA ha survegnì l'incumbensa d'examinar questa costituziun nova. Da leger ils passaduschient artitgels na crodi l'emprim mument si nagut, di Bisaz. Chattar ils problems saja cumplitgà. Pir cun il temp hajan ins badà: tschertas parts èn stadas influenzadas da l'UNO, autras dals Americans e dals Tudestgs. Plinavant cunteneva questa costituziun suenter in'enumeraziun da cumpetenzas per il guvern anc la remartga che la regenza saja uschiglio era responsabla per tuttas autras chaussas impurtantas. Talas formulaziun innocentas avran ad in guvern la pussaivladad d'agir sco quai ch'i para e plascha.

En in auter project accumpogna il ZDA la democratisaziun en la Mongolia, in pajais cun bleras ressursas da mineralias, nua ch'ils daners restan fin uss mo en paucs mauns. Era là examinescha Bisaz las leschas e dat giu parairis.

Sper sia lavur en il ZDA scriva Bisaz ina habilitaziun. En lezza intercuera el la

teoria per la democrazia directa en Svizra.

Curt e bun

Naschì: il 20 d'avrigl 1977

Creschì si a: Ftan e Haldenstein

Abitescha a: Turitg

Maridà cun: Anita Bisaz Götsch

Uffants: Andri, Alena, Kimon

Studegià: politologia, giurisprudenza

Musica preferida: Muse, Placebo, Beethoven

Instrument preferids: gitarra, giun

Filosof: Jean-Jacques Rousseau

Fascinà da: la Mongolia

Sport: rampagnar, hockey

■ PERSPECTIVAS PER DAPLI DEMOCRAZIA E CONDECISIUN

Dumondas che duessan occupar la Rumantschia

DA ROMEDI ARQUINT

Sco emprim tschent jau mo curt strais dumondas che han tenor mes avis ina tscherta urgenza surtut per communitads linguisticas e culturalas sco la Rumantschia:

1. Co statti cun l'autonomia culturala dals Rumantschs?
2. Co statti cun la legitimatad democratica e represchentativa da las instituziuns existentas da la Rumantschia?
3. Il principi territorial protegia il rumantsch en ses intschess. Ha quai in effect cuntraproductiv?

Autonomia culturala

En ils chantuns monolingvs correspundan politica e lingua ina cun l'autra. En ils chantuns bilings han las linguas adina anc in liom cun in ulteriur intschess linguistic. En il Grischun èsi auter. Il chantun sco instituziun politica na correspunda betg al territori linguistic. Per ils Rumantschs vegn vitiers: Els na possedan betg in intschess omogen ed era betg in stadi vischin, en il qual lur lingua fiss linguatg uffizial.

La constituziun federala sco era l'cunvegna internaziunala surdattan al stadi la responsabladad per mesiras da mantegnair e promover las communitads linguisticas periclitadas. La dumonda e be: Tgi decida en in stadi, nua ch'igl exista ina communitad linguistica sco minoritad. En sasez è il stadi responsabel per il bainstar da tut ses abitants. Ma ha el era il dretg da decider, cun sia populaziun maioritara, davart dumondas centralas che pertugan il esser da la communitad linguistica? Qua cumenza l'autonomia culturala a giugar sia rolla. Ella sa fatschenta cun la dumonda da pudair decider sez u da stuair laschar decider ils auters. Incontestada para la tesa, che las communitads linguisticas han da pudair decider independetmain ed en atgna responsabladad davart dumondas centralas. Tar quellas tutgan problems da furmas linguisticas, da standardisaziun, da l'infrastructura linguistica necessaria, i pertutga la strategia e las prioritads co ademplir lur pensums.

Questa autonomia culturala ha funcziunà decennis a la lingua senza problems tar ils Rumantschs, ella è dentant erodida pli e pli ils ultims 50 onns.

Fin ils onns tschuncanta da l'ultim tschientaner èn la confederaziun ed il chantun sa cuntentads cun in rapport ed in quint annual da la Lia rumantscha. Lura han ins pretendi in budget ed in quint. Cun la nova lescha da lingua pretendia il chantun grischun, auter che Berna, in contract da prestaziun che pudess avair consequenzas problematicas per la libertad dals Rumantschs da savair

Romedi Arquint.

FOTO M. HARTMANN

decider sez co impunder ils meds en domenas centralas.

Fin avant paucs onns devi anc ina cumissiun per meds d'instrucziun ch'era colliada stretgmain cun las uniuns rumantschas. Gnanc uschè daditg èsi che la Lia Rumantscha ha decidi d'introdur il sutsilvan sco tschintgavel idiom. Il chantun ha surpiglià la decisiun ed ins è sa cunvegna da crear – tecnicamain e nà dal cuntegn in pau reduci – ils meds d'instrucziun necessaris. La decisiun d'introdur la lingua da standard rumantsch grischun sco lingua uffiziala chantunala han la regenza ed il pievel prendi passa diesch onns suenter il conclud correspundent da la Lia rumantscha. Quests exempels mussan: Ils pertutgads prendan la decisiun da basa a moda autonoma, la realisaziun perencunter è sa chapescha da coordinar cun las autoritads statalas e dad adattar a las finanzas disponibilas. Questa tradiziun han ins interrut abrupt il 2003 cun la decisiun dal parlament grischun d'edir mo pli en rumantsch grischun ils meds d'instrucziun per la scola populara. La discussiun emozionala ch'è suandada ha la finala manà il 2013 a la soluziun da consens: las vischnancas decidan davart la lingua en las scolas popularas e la regenza è obligada dad edir ils meds d'instrucziun en ils idioms ed en rumantsch grischun.

Legitimad e represchentativad

Per pudair realisar l'autonomia culturala èsi l'emprim necessari ch'il stadi renconuschia la communitad linguistica sco partenari sin medem nivel. E gliez stat en stretg connex cun la legitimad e la represchentativad da la communitad linguistica. Ins sto sa dumandar: Quant lunsch existan structures instituziunales e democraticas per metter si in portavusch valaivel per la communitad linguistica. Sch'i fa bell'aura sa tschenta la dumonda damain, vul dir, uschèditg sco l'organisaziun tetgala vegn da procurar en l'intern

per pasch, urden e ruas ed anoravers per in vusch unita.

Quests dus pensums principals (en l'intern ed anoravers) dilucidescha *Gion Lechmann* en sia lavur davart la Lia rumantscha a moda enclegentaivla. La furma d'organisaziun na daventa betg pir in problem, sch'ella na vegn betg pli d'ademplir quests pensums principals, ins sto contemplar ella ord vista dal dretg democratic ed ord principi. Ina organisaziun sco uniu dal dretg privat – era sch'ella surpiglia incumbensas ch'èn francadas en la lescha – na correspunda betg a las premissas d'ina organisaziun democratica. Il principi da delegaziun, senza ch'el sa basa sin elements democratics, ston ins valitar en general sco problematic. I fiss da far ponderziuns cunzunt davart furmas da relaziuns directas e democraticas tranter ils pledaders e la communitad linguistica ed i fiss da tschertgar ina furma da dretg che stipulescha ina relaziun da partenari sin medem nivel cun il stadi.

La fatscha da Janus dal principi territorial

Anc in egliada sin ils mecanisems da protecciun a favur da communitads linguisticas periclitadas, oravant tut sin il principi territorial. Quel munta per linguas da minoritad in instrument necessari, senza dubi. Da l'autra vart po era il principi territorial franar sulet l'erosiun dals intschess linguistic, ma betg impedir ella – quai savain nus Rumantschs bain avunda. D'appplitgar ils mecanisems da protecciun en ils territoris tradiziunals na basta betg. Sche la lingua svanescha en l'Engiadina pli e pli or la vita publica entras l'immigraziun massiva d'umans d'autras linguas, e sche autras valladas en regiuns periferas sa depopuleschan, tge cuntanscha lura la protecciun? Da l'auter maun vivan blers Rumantschs a Cuira, Landquart e Turitg; Era els lessan, che lur uffants sa scoleschan en la lingua rumantscha,

quella da las baselgias chantunales en Svizra che sa basan sin dretg public.

3. Il principi da la libertad da linguas, per cumplettar il principi territorial, vegn pratitg cun success en l'Ungaria ed en l'Estonia.

Guardar da fanestr'ora e mirar tge ch'ils auters fan, n'è betg la moda e maniera dals Rumantschs, ed era betg ina virtid svizra. En l'aria currenta pudess ins gea pigliar ina rafradur. Perquai han ins mettain pudì dumbrar ils Rumantschs mo cun ils dets d'in maun cura che experts dals Ladins, Sorbs e Sams e da las minoritads ungarais han presentà e discutà avant dus onns a Cuira lur propostas per soluziuns. Almain ha la fundaziun Convenza publictà da quest inscunter in cudesch cun il titel «Represchentativad ed autonomia culturala». Quel pudess gidar ils interessads da vegni vivant en questas dumondas messas en discussiun.

(Translaziun C. Cadruvi/anr)

Quest referat ha Romedi Arquint tegni a la dieta davart «Lingua rumantscha e democrazia directa» organisada dal Center per democrazia Aarau ils 11 d'avrigl a Cuira.

n'han dentant nagin dretg sin instrucziun e gliez en in stadi che less esser quadrilings. A Turitg s'engascha *Petra Camathias* e scriva ch'ins finanzieschia per uffants da migrants lecziuns en lur lingua materna, ella sezza perencunter, che batta cun auters per che 15 uffants survegnian instrucziun rumantscha, sto ir a batlegiar. Da limitar la promoziun a favur d'ina lingua periclitada sin in territori davanta cunquai cuntraproductiva. Il principi dals territoris linguistic sto en l'avegnir far plaz ad in principi d'inscunter da la lingua, emporta betg sin tge territori che l'inscunter ha lieu.

Per finir

Talas dumondas pondereschanted espriman pliras minoritads europeanas. Inqualinas han era gia sviluppa models innovativs.

1. Areguard autonomia culturala è da numnar l'exempel dal parlament dals Sams en Norvegia: El rapportescha mintg'onn al parlament politic e formulescha ses giavischs e sias pretensiuns. Uschia èn ils Sams sa decidids per ina atgna lingua scritta (sper las autras existentas), il parlament politic ha approvà quai senza opposiziun. Els Sams decidan en atgna responsabladad davart strategias e mesiras operativas.

2. Appartegnent la represchentativad pon ins avisar a l'autonomia administrativa da minoritads ungarais: Quels che tutgan tar ina minoritad s'inscrivan en ina glista. Els vegnan lura envidads a las radunanzas, decidan appartegnent dumondas culturalas ed elegian lur delegads. Las organisaziuns amministrativas localas e regiunales s'uneschan en l'organisaziun autonoma da tuttas minoritads naziunales. Uschia vegn garantida ina structura da decisiun democratica sco era in'organisaziun autonoma che porscha in status cun ina paisa politica. L'organisaziun descritta sumeglia in pau

■ PERSPECTIVAS PER DAPLI DEMOCRAZIA E CONDECISIUN

Tgi po trair decisiuns democraticas davart il rumantsch?

DA CORSIN BISAZ

Jau m'occup d'ina dumonda che tuna pli simpla che quai ch'ella è. Numnamain: Tgi è legitimà ord vista da la teoria da democrazia da trair decisiuns davart la lingua? I n'exista betg mo ina suletta vista entaifer la teoria da democrazia, mabain pliras – sco quai ch'i dat era pliras teorias. I na tracta betg da chattar la vaira vista tenor la teoria da democrazia, i va per il puntg da vista. In puntg da vista che na s'interesscha betg en emprima lingua per la situaziun giuridica sco quai ch'ella sa preschenta, mabain sco quai ch'ella avessad esser, sch'ins consultass ils ideals democratics.

Appartengent la «legitimad democratica» datti differents avis ed aspects. Tuttina pon ins dir ch'ella sto sa referir dad ina vart sin la procedura che maina a decisiuns politicas e da l'autra vart sin ils votants e las votantas, il «demos», che ha da decider. In'egliada en la litteratura mussa ch'ins ha reflectà bier pli intensiv l'emprima dumonda, numnamain il «co». La segunda dumonda, che interesscha qua pli fitg, numnamain s'enter il «tgi», ha gudagnà l'attenziun pir ils ultims onns cun sa render pli cunscient da la varietad e mobilitad da la societad.

Gia Rousseau aveva percurschì e menziunà la problematica senza entrar pli lunsch en materia. El ha fatg attent al paradoxon ch'il legislatur democratic stoppia l'emprim vegnir stgaffi per insumma pudair stgaffir sasez. Quest «boundary problem» na pertutga betg sulet la fundaziun da democrazias. La premissa per democrazia è numnamain ch'igl exista in demos betg sulet sco subject istoric e filosofic, mabain era sco subject permanent. Auter na fissi betg

immaginabel d'installar el sco organ dal stadi.

Il filosof canadais Charles Taylor fa attent ch'ina ferma identitad collectiva saja la premissa per ina democrazia. Pertge? Il burgais en ina democrazia vegn considerà sco pli liber ch'en in auter sistem politic – era sch'el vegn savens survuschà en votaziuns. Quai pretenda ch'el concedia a ses conburgais il medem dretg da decider davart las dumondas messas en discussiun. Il stuair renconuscher in l'auter pretenda damai questa ferma identitad collectiva.

Istoricamain han ins savens furmà l'identitad collectiva cun avisar ad ina naziun culturala u etnica. Quai declera las numerusas simbiosas da democrazia e naziunalissem. Era sch'ils dus concepts èn fitg differents para il naziunalissem da porscher a la democrazia quai che manca ad ella; ina proposta per il subject: la naziun. Dentant be apparentamain, pertge en sasez na po nagin dir tge ch'ina naziun è. Benedict Anderson numna las naziuns cun buna raschun «imagined communities». Pli decisiv è dentant che l'idea d'in demos unitar e tutconcludend ha marcà il pensar davart la democrazia. Ina tala idea stat en cuntrast cun la democrazia vivida en Svizra u en il Grischun, nua ch'il demos sa cumpona adina puspè en altra moda tut tenor ils differents stgallims dal sistem federal. En vardad na datti en Svizra betg be in sulet demos, mabain almain 2400, sch'ins dumbra ensemen la confederaziun, ils chantuns, las vischnancas ed anc ils circuls en il Grischun. Il «pievel» n'è betg definì tenor cunfins culturals u etnics. Ch'in demos haja dad esser tutpussent e responsabel en mintga grà cunterdi perquai er a la structuraziun federala da la confederaziun svizra.

Ins pudess pia dir ch'il pievel, il de-

Corsin Bisaz.

MAD

mos, stoppia vegnir definì a moda giuridica e ch'i dependia ord vista giuridica dal dretg da votar e betg da tscherts maniamaints sociologics d'intginas gruppas da la populaziun.

Quai è vair – dentant be per part, damai ch'ina definiziun giuridica è vana e nunduvraba sch'ella na tegna betg quint per buna part a las relaziuns sociologicas. Ins po gea ina giada s'imaginar ch'il dretg da votar vegniss midà e ch'ins considerass sulet pli in pertschient sco pievel, demos. Gnanc dumonda che quai cuntrafascchess sin tala moda al resentir sociologic d'in pievel che mintga decisiun, basond sin la voluntad da quest demos, pariss illegitima.

Ins sto pia sa dumandar co reparter

la cumpetenza ad in tschert demos, vul dir, tenor tge criteris èsi da giuditgar tgi che dastga decider tge.

Tut segund in sentiment democratic èsi cunzunt da numnar la pertutgadad: Tgi ch'è pertutgà d'ina regulaziun duai decider. Ma quai è cumbinà cun problems. La dumonda centrala, per definir a moda correcta il tschertgel da persunas che han il dretg da decider, n'è betg sch'insatgi è pertutgà, mabain plitost il grad e la moda e maniera d'esser pertutgà.

La lingua è colliada ferm cun l'identitad individuala e collectiva d'ina persona u d'ina gruppa. Ina communitad linguistica è damai adina pertutgada a moda speziala da decisiuns davart la lingua. Sch'in stadi na furma betg ina unitad linguistica dovra la politica da linguatg statala ina ferma giustificaziun. Ils Rumantschs sa defineschan entras il linguatg, el è quai ch'als unescha ed als furma sco gruppa. Ins na po betg dir che questa identitad collectiva sa cuvria cun l'identitad dals Svizzers u dals Grischuns. Ella è autonoma e fin in tschert grad er independenta da la situaziun territoriala u da dretg. La politica appartengent il rumantsch pertutga perquai svelto dapli che mo quai che vegn considerà sco communaivel d'ina gruppa linguistica en ina naziun da voluntad plurilingua.

Jau sun da l'avis che la politica da linguas grischuna è savens stada cunscienta ed ha per gronda part tegnì quint a questa problematica. L'autonomia da vischnanca, che cuntegna era vastas cumpetenzas pertutgant politica da linguas, demussa quai. Las pussaivladads ch'il dretg porscha, per exempel da decider a maun d'ina iniziativa dal pievel chantunala davart la politica da linguatg, na duessan er en l'avegnir betg far

cumblidar la sensibilidà per questa problematica.

Ina strategia per politica da lingua dovra ina discussiun interna da la Rumantschia, da la quala resultan decisiuns davart la rolla che la lingua rumantscha duess avair en l'avegnir e cun tge meds ch'ins cuntanscha las finamiras. Da giavischar fissan cunzunt instituziuns e proceduras per trair decisiuns che vegnan acceptadas da la Rumantschia. Là nua che questas instanzas da decisiuns mancan exista il privel che las discussiuns duran. Empè da vegnir a conclusiuns custan ellas be gnarva a tut quellas e quels che s'occupan da las dumondas e la chapientscha da tut quellas e quels che n'èn betg direct involvads.

Sa chapescha ch'il «boundary problem» sa tschenta era per la Rumantschia: Tgi duess pia valair sco demos da la Rumantschia? Vegnin nus bittads «zurück auf Chur, Kornplatz» sco quai ch'i ha num en il giu da monopoly? Jau na crai betg. Cumpareglià cun il demos chantunale en la situaziun descritta ansant giessi be pli per spezificaziuns minimalas. Sco tar autras minoritads pudess ins sa basar sin la validaziun dals Rumantschs sez. Ins pudess democratizar dapli las structures da la Lia rumantscha u consultar a moda electronica u per posta ils Rumantschs e las Rumantschas davart las finamiras da la politica da lingua.

Per vegnir perina pertutgant cuntens èsi uras che la Rumantschia sa fatschenta uss cun il furmal, numnamain cun la dumonda co ch'ella vul vegnir a talas decisiuns e tgi che duai esser cumpiglià.

Translaziun anr

Quest referat ha tegnì Corsin Bisaz a la dieta davart «Lingua rumantscha e democrazia directa» organisada dal Center per democrazia Aarau ils 11 d'avrigl a Cuira.

«Il mecanissem da decider è suboptimal en Rumantschia»

Pitschna bilantscha e plans a la testa da la Lia

CUN DURÌ BEZZOLA
HA DISCURRÌ CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ **Dapi 18 mais ha l'organisaziun tegala dals Rumantschs in nov president. Tge occupa il parsura? Duri Bezzola sa dumonda quant legitimas che las decisiuns da la Lia Rumantscha èn in summa. El less instradar propostas ed ina discussiun vasta.**

In onn e mez essas Vos en uffizi. Co As sentis Vos fin uss a la testa da la Lia?

Duri Bezzola: Igl è stà in temp fitg varià, fitg interessant. Las funcziuns sco president èn sa svilupadas bain. Suentter ils scumpigls inizials è la furma da lavur sa normalisada. La part operativa, che presta la gronda lavur da la Lia Rumantscha, po ussa propi sa deditgar a sias incumbensas. Ins na sto betg pli far da pumpiers.

Tge avais Vos cuntanschi?

L'emprim èsi stà da chattar in bun ritmus da lavur en la suprastanza quasi cumpletmain nova. Nus avain chattà ina furma constructiva da dialogar e quai satisfà. Era las rollas tranter la part operativa e la part strategica vegnan uss tenor mes avis interpretadas fitg bain. La suprastanza sa concentrescha sin definiziuns e ponderaziuns da basa e la part operativa cun il secretari Urs Cadruvi e sia equipa lavura senza che nus maschaidian ils dus levels.

Suenter ils scumpigls è la lavur sa normalisada

Nua èn da vesair resultats concrets da Vossa lavur?

Avant ch'jau hai surpiglià il presidi eran las forzas en la Lia Rumantscha absorbadas durant plirs mais da la dispitta idioms u rumantsch grischun en scola. Igl era ina paralisa instituziunala. Questa crisa è uss superada. In auter resultat: Nus avain schlià la dumonda pertutgant la Chasa editura rumantscha cun stabilir ina basa interinstituziunala tranter l'Uniun per litteratura e la Lia Rumantscha. Quella porscha il fundament per la chasa editura. Plinavant ha la chasa editura dischlocà da la Reichsgasse ed ha prendì domicil en la Via Plessur sut il tetg da la Lia. Questa vischinanza empermetta da collavurar stretgamain.

Auters accents?

Ulteriurs accents èn stads las fusiuns a Glion ed en Val Alvra. Là ha la Lia chattà in access fritgaivel da collavurar cun las uniuns regiunalas. En dumondas regiunalas essan nus vegnids a la conclusiun che nus avain be success sche nus faschain ils pass necessariis maun en maun cun las forzas dal lieu. En furma isolada – be sco Lia Rumantscha – fiss l'effect pitschen. Nus ans interessain en emprima lingia per effects pratics e concrets, betg per in re-bomb medial u comunicativ.

Tge plans avais Vos per l'avegnir?

Nus essan londervi da sviluppar la preschientscha en las regiuns rumantschas. Fitg cuntents essan nus cun las activi-

Grondas midadas hai dà per Duri Bezzola entaifer ils ultims dus onns – l'entschatta da ses presidi ed anc ina nova piazza da lavur a Küsnacht.

FOTO O. ITEM

tads en il Grischun central. Dasperas lain nus rinforzar ils Rumantschs en la diaspora. Els n'èn betg mo quels che van davent ed èn pers per la Rumantschia. Betg d'emblidar èn er ils Rumantschs da Cuira. Ils Rumantschs che vivan ordaifer il territori tradiziunal èn oz e damaun in pilaster impurtant da la chasa rumantscha.

Co determinais Vos la Lia Rumantscha?

La Lia Rumantscha ha duas fatschas. Dad ina vart è ella il bratsch operativ dal stadi per effectuar tschertas lavurs a favur dal rumantsch. Ma nus n'essan betg l'unic bratsch operativ. In auter bratsch èn per exempel las scolas. Da tschella vart ha la Lia Rumantscha il duair da represchentar ils Rumantschs. Questa rolla n'è betg descritta en la cunvegna da prestaziun cun il chantun e la confederaziun. Ina impurtanta dumonda è en quest connex la represchentatività da la Lia Rumantscha e sia legitimaziun. Quant represchentativ è quai che la Lia decida? Quant democratic èn las decisiuns federalas, chantunales e communalas per ils Rumantschs? Questa tematica m'interesscha per il mument.

Quai che la Lia decida n'è tenor Vos pia betg represchentativ per ils Rumantschs?

Quai è gist fin in tschert punct.

Lura stuais Vos interpreter insatge!

Quai faschaina. Nus essan londervi. Nus ponderain sch'i dat furmas da megliar la struttura da decisiuns. In exempel è la radunanza da delegads da la Lia Rumantscha. Las uniuns affidadas tramettan ils delegads a la radunanza. Ma co vegnan quests delegads in summa elegids? E co vegnan elegidas las personas che elegian ils delegads? E tgi èn in summa questas uniuns? Pertge dastgan questas uniuns – e betg autras – trametter lur delegads? Jau na vi betg dir che las estructuras da decider sa-

jan tut mo nauschas ed jau n'hai er anc betg ina proposta concreta per metter sin maissa. Il fatg è dentant ch'il mecanissem da decisiun è suboptimal.

Igl è pia in pau dubius co ch'ìls delegads da la Lia vegnan elegids?

Jau na less betg dir dubius. Quest term negativ na less jau betg duvrrar. Jau less be dir: La legitimaziun democratica n'è betg fitg buna. L'istorgia dals ultims quindesch onns demussa quest problem. La Lia Rumantscha ha tratg tschertas decisiuns e suenter han ins stuì constatar che questas decisiuns n'èn betg vegnidas tratgas a moda fitg solida.

La Lia ha il duair da represchentar ils Rumantschs

Vossa elecziun sco president basa gea era sin la radunanza da delegads. Tge ponderaziuns faschais Vos per megliar la legitimatad?

Jau na sun betg specialist per dir co ch'ina minoritad vegn represchentada politicamain il pli bain. Ma nus essan en contact cun experts ed avain decidì en suprastanza d'ans laschar accompagnar per analizar sch'i dess megras furmas da represchentatività. Questa via avain nus inchaminà.

Tgi èn quests experts?

Il Center per democrazia ad Aarau ha organisà questa primavaira a Cuira la dieta davart democrazia directa per ils Rumantschs. Cun questas personas, che han er organisà la dieta stain nus en contact per elavurar in plan da lavur.

A la dieta èn vegnidas fatgas propostas per megliar la condecisiun dals

Rumantschs. Tgenin scenari ha plaschi a Vos?

Jau na less uss betg mussar sin in u tschel. Nus stuain prender si divers buns chavazzins ed als sviluppar vinvant.

I ha perfin dà la proposta da crear in 27avel chantun per ils Rumantschs, in chantun nunterritorial. Tge pensais Vos?

Questa proposta ha ina tscherta bellezza radicala. Per finir èsi da far propostas ch'èn bunas tant nà dals princips democratics sco er dal puntg da vista da la factibilitad politica. I dovrà il sustegn dals Rumantschs sezs. Ma l'emprim èsi da far l'analisa e da discutir differentas opiniuns ch'existan en quest regard. Las ideas van sa chapescha ferm in ord l'auter.

E tgi decida davart las propostas per dapli democrazia? La radunanza da delegads cun ina legitimaziun è betg gist persuadenta? U fan ins in cumin rumantsch?

Per mai èsi segir necessari da suttemetter las propostas ad ina discussiun vasta. Il spiert democratic sto vegnir resguardà gia sin la via per cuntanscher midadas. Co precis na poss jau betg dir? Nus ans mettain a la tschertga. Da reponderar las estructuras da decisiun en Rumantschia ma para fitg impurtant. Il vi e nà pertutgant il rumantsch grischun en scola, las dispittas ed ils midaments da direcziun tranter chantun e Lia, tut quai demussa che las decisiuns en quest cas na basavan betg sin ina consultaziun vasta ed in mecanissem sufficient.

Il rumantsch grischun en scola n'è betg stà ina decisiun da la Lia, ma bain dal cussegl grond cun sustegn da tuts deputads rumantschs, inclus quels che han suenter cumbatti il rumantsch grischun en scola.

Sch'jau discurr da mecanissem da decisiun e da consulta na pens jau betg mo a la Lia Rumantscha. Igl è da pensar a tuts mecanissem en vigur. In element è segir la Lia. In auter element è la gruppa parlamentara rumantscha en il cussegl grond. Ins sto era considerar la rolla da las vischnancas e da las regiuns? Ins sto ponderar: Co vegnan ils Rumantschs a lur decisiuns? Quai è ina dumonda fitg averta.

Vus lessas instradar ina megra furma da decider appartegnent il rumantsch?

Gist. Absolut.

È quai Voss project sco president?

Jau na funcziunesch betg uschia ch'jau tschertg in project per mai. Jau m'occupesch da la materia e guard nua ch'i fa da basegn d'agir. Quai è ina tematica nua ch'jau vesel il basegn da vegnir vinvant in pass a favur da la chausa. Igl è in tema fitg strategic ch'è localisà perfetgamain sin il stgalim dal presidi e da la suprastanza – naturalmain ensemen cun autras personas cumpetentas da la Rumantschia e d'ordaifer. En quest senn sper jau che quest tema, ch'è in da noss projects dals proxims onns, chattia resultats interessants. Eventualmain vegn ins er a la conclusiun che las estructuras n'èn gnanca da midar. Jau na sai betg tge che stat a la fin. Ma nus stuain inchaminar quest process.

Tut ils Rumantschs duessan avair pled en chapitel

Propostas dad Andreas Glaser per ina democratisaziun da la Lia Rumantscha

DA MARTIN CABALZAR

■ **La Lia Rumantscha ha dà l'incumbensa d'elavurar in parairi giuridic per sclerir la dumonda co l'union tetgala da la Rumantschia pudess d'aver pli democratica. Las conclusiuns dal parairi duain vegnir discutadas en ina dieta publica che ha lieu ils 11 da zercladur a Cuira.** Il professor da dretg Andreas Glaser vegn en ses parairi a la conclusiun che la represchentatività da la Lia Rumantscha e da sias decisziuns per l'entira Rumantschia na saja betg garantida sin fundament da la basa giuridica actuala. Quai malgrà che la represchentaziun da la Rumantschia – sco totalità da las Rumantschas e dals Rumantschs – è francada en las statutas da la LR che è organisada sco union. Sco Glaser s'exprima envers La Quotidiana è el vegnì incumbensà da la LR d'elavurar mesiras instituzionalas per rinforzar il fundament da las decisziuns democraticas che concernan la lingua rumantscha. En quest connex duai el proponer las mesiras giuridicas per rinforzar la lavur politica da la LR e mussar tge mesiras instituzionalas che èn necessarias per eliminar las flaiwezzas democraticas da las structuradas actualas da la LR.

Ina discussiun permanenta

Il basegn da democratizar las structuradas da la LR n'èn betg novas, repetidamain è vegnì proponì da realisar in «parlament rumantsch». En quest connex pon ins era menziunar l'idea da transfurmar la LR en ina corporaziun dal dretg public. Tuttina vegn Glaser a la conclusiun che l'idea d'ina corporaziun da dretg public na duia betg vegnir perseguitada vinavant. Era l'idea d'in parlament taxescha Glaser per pauc opportuna. Vesì realisticamain dettia paucas decisziuns politics d'impurtanza che pretendian ina vasta concessiun da la basa. Ina da las paucas tema-

Andreas Glaser: «La Lia Rumantscha na represchenta betg pli l'entira Rumantschia.»

MAD

ticas relevantas che pretendan ina vasta acceptanza da la basa saja la decisziun co vinavant cun il rumantsch grischun. Damai che dumondas substanzialas sajan raras saja era l'attractività d'in mandat en quest parlament rumantsch plitost pitschna, constatescha Glaser. Tenor el na dovria la LR per rinforzar sia pusiziun betg exnum ina midada radicala da sia basa legala. Anzi, per pudair mantegnair sia pusiziun vers anora saja la cuntinuità da gronda impurtanza, resumescha Glaser.

Ina reorganisaziun da las uniuns affiliadas che èn fitg differentas en lur structuradas e funcziuns per cuntanscher uschia indirectamain ina meglra represchenta fissia pussaivla, denton colliada cun blera lavur ed ins na possia anc betg garantir in resultat favuraivel.

Dal reminent na possia era l'integraziun da tut las organisaziuns rumantschas en la LR anc betg garantir a priori ina meglra represchenta dal pievel rumantsch. L'integraziun da Pro idioms en las structuradas da la LR fissia bain necessaria tenor la logica da fin qua, dentant en vista a la disproporziun dals commembers da la Pro idioms cun las ulteriuras uniuns affiliadas strusch abla da midar la situaziun democratica nuncuntentaivla da la LR. Sin fundament da quellas expectoraziuns propona Glaser ina refurma «giuridicamain miaivla», «en la chausa dentant fundamentalmain nova». La furma d'union duai vegnir mantegnida, il commembradi ed il dretg da decisziun dentant vegnir reglads da nov.

Democratisaziun augmenta la vigor politica

Per Glaser èsi cler: «Tras la democratisaziun da la LR e da sias proceduras da decisziun crescha evidentamain era sia impurtanza politica.» En vista a l'impurtanza da la LR sco represchenta da la populaziun rumantscha sco er il fatg ch'ella ademplescha tenor sias statutas er impurtanzas pensums publics fissia inditgà da transfurmar l'organisaziun d'ina uniun privata en ina organisaziun dal dretg public. Absolut necessari na saja quai dentant betg. La LR possia far valair sias premissiuns d'autonomia vinavant era sco instituziun dal dretg privat. Decisiv sajan cunzunt «la realisabladad» da las premissiuns, quai che saja magari er ina dumonda da la «cultura politica». Presupponi che las structuradas dal dretg privat possian vegnir adattadas a las novas sfidas duai quai vegnir pussibilità en il senn d'in «svilup evolutiv». In'impurtanta incumbensa da la LR saja primarmain da pudair garantir che la populaziun rumantscha possia conceder in dumondas essenzialas dal linguatg.

En vista al fatg ch'ina represchenta permanenta (parlament) da la Rumantschia fiss strusch cunvegna per mancanza da dumondas propi relevantas propona Glaser da realisar votaziuns a scrit u a moda electronica per decisziuns impurtantas per la Rumantschia. En quest connex saja ina buna cooperaziun cun ils organs statals indispensabla. Quai pudessia era succeder vinavant tras cunvegna da prestaziun che surdattan a la LR tschertas cumpetenzas e tscherts pensums d'agir sin plaun cultural e linguistic.

Votaziuns electronicas u a scrit enstagli radunanzas da delegads

Sin fundament da las reflexziuns fatgas propona Glaser da stgassar la radunanza da delegads en sia furma actuala. Las societads affiliadas duain bain manar vinavant lur activitads sco stretgias partenarias da la LR, dentant betg esser colliadas instituzionalmain cun la LR. Plinavant na duai la LR betg pli esser constituida sco union tetgala da las organisaziuns rumantschas, mabain sco represchenta da l'entira Rumantschia.

Tenor questa proposta remplazza la LR la radunanza da delegads da las uniuns affiliadas cun votaziuns electronicas u a scrit da ses commembers. «L'organisaziun fiss sumeglianta a quella d'ina pitschna vischnanca», di Glaser. Nagin parlament, perencunter la Rumantschia sco totalità dals votants e vinavant ina suprastanza che consista da tschintg commembers. La differenza fiss suletta-main che las decisziuns na vegnissan betg pridas en radunanzas, mabain per votaziun electronica u a scrit.

Damai che questa varianta avess il dischavantatg ch'ils commembers stuessan votar mintg'onn era davart tractand pauc attractivas sco rendaquint, rapport annual etc.) tira Glaser en consideraziun ina segunda varianta. La LR pu-

dess stgaffir ina «radunanza da delegads qualitativa» cun 12 fin 25 commembers. Quels na represchentan dentant betg pli las uniuns sco fin qua, mabain las votantas ed ils votants. Questa furma d'organisaziun fissia da paregliar cun ina vischnanca cun parlament. Per garantir ina repartiziun regiunala dals mandats pudessian ins vinavant resguardar tscherts elements federalistics, manegia Glaser.

Per augmentar sia legitimaziun democratica duai era la suprastanza da la LR vegnir elegida directamain dal pievel rumantsch e betg da delegads da las organisaziuns. Pussavel fissi che las regiuns rumantschas actualas funcziunassan sco circuls electorals.

Tgi fa part da la Rumantschia?

Ina dumonda centrala è bain tgi che tutga tar la Rumantschia e duai uschia avair la cumpenza da conceder. Tenor Glaser èsi impurtant che tut las persunas che sa numnan Rumantschs (identità sco criteri subjectiv) e che domineschan il rumantsch (enconuschientscha da la lingua sco criteri objectiv) possian conceder davart dumondas impurtantas da la lingua. Instruments per eruir ils Rumantschs pudessian esser: ina declaranza persunala, l'origin da burgais d'ina regiun rumantscha ed enconuschientschas minimalas da la lingua rumantscha.

S'entelli che er ils dretgs d'iniziativa e referendum ston esser garantids. En consideraziun vegn era tratg ina minorità bloccanta per la Rumantschia en dumondas sensibilas da linguatg sin plaun chantunal sco era la legitimaziun da far recurs per la LR en dumondas da lingua analog a las organisaziuns da l'ambient en lur domenas.

Ulteriuras infurmaziuns:
www.liarumantscha.ch

PUSIZIUN DA LA LIA RUMANTSCHA

Publicaziun da Martin Bundi: È quai propi la dretga resposta?

(cp) Il svilup demografic, fusiuns da vischnancas rumantschas cun cumins tudestgs e numerus Rumantschs che vivan ordaifer il territori linguistic tradiziunal – las sfidas da la Svizra rumantscha èn sa midadas fermamain en il decurs dals davos decennis. Tge signiftgan talas ed autras sfidas per la Lia Rumantscha (LR)? Èn las premissiuns che Martin Bundi fa envers ella en sia publicaziun «Zur Situation des Rätoromanischen in Graubünden» propi la dretga resposta?

La LR sustegna la proposta da preparar e d'inoltrar in'istanza bain fundada a la confederaziun per obtegnair in sustegn finanziel pli grond, in augment che dess ad ella la pussaivladad da rinforzar sia lavur en las differentas regiuns. La LR è dentant persvasa ch'il discurs politic per in augment sto succeder en il rom da la proxima missiva da cultura da la confederaziun per ils onns 2021–2024 e betg sco acziun solitaria.

L'idea d'ina commissiun strategica va la la paina da reflectar. L'installaziun d'in sistem che avertescha ad uras davart tendenzas negativas sveglia peruncer associaziuns cun ina spezia da polizia linguistica. Vai en quest connex per observar schebain decrets da lingua vegnan resguardads? E tge capita sche decrets na vegnan betg resguardads? Vegn en tals cas applitgà in sforz giuridic? Survegliar l'observaziun da las leschas n'è betg l'incumbensa primara da la LR. La LR è persvasa che la protecciun da la lingua

rumantscha basegna in rom giuridic adattà. Ella è conscianta dal fatg che la politica po dar quest rom cun leschas ed ordinaziuns. La LR po sustegnair ed influenzer il process legislativ sin tut ils champs politics ed en differentas domenas (scola, fusiuns da vischnancas), tenor ella èsi però illusoric da vulair crair ch'ins possia mantegnair la lingua rumantscha sulettamain cun agid da leschas. Leschas portan mo insatge sche era la cuminanza linguistica sezza è pronta da duvrar e sustegnair sia atgna lingua. Perquai vul la LR rinforzar cun sias activitads l'identificaziun cun il rumantsch. En quest senn favurisescha la LR la tschertga da soluziuns raschunavlas che correspundan a las leschas vertentas e che permettan ina convivenza linguistica paschaivla.

La LR vul cuntinuar sia lavur ed esser qua per mintga Rumantscha e mintga Rumantsch. La LR po animar las pledadras ed ils pledaders da duvrar lur lingua, resvegliar lur interess per ella, procurar per agids pratics e metter a disposiziun quels (p. ex. ovras da consultaziun) sco era porscher agid per gidar sasez. Mintga individi sto decider sez schebain ella u el vul far diever dal rumantsch e dar vinavant el a las generaziuns vegnintas. La LR vul promover il plaschair da far quai. Il fundament da la lingua rumantscha è numnadamain anc adina las pledadras ed ils pledaders sez, inclus quellas e quels che abitan ordaifer il territori tradiziunal.

Diesch tesas sco basa da discussiun

Tesa I – La Lia Rumantscha (LR) na represchenta betg pli l'entira Rumantschia

Discussiuns en connex cun la politica da linguas e la rolla da la LR han mussà che la «basa» da las Rumantschas e dals Rumantschs na sa senta betg pli represchenta tras las delegadas ed ils delegads en l'organisaziun da tetg.

Tesa II – La radunanza da delegadas e delegads (RD) da la LR è fitg eterogena

Las uniuns affiliadas da la LR, che constitueschan la RD, han differentas structuradas organisatoricas (e per part differentas finamiras).

Tesa III – La RD n'è betg attractiva e relevanta per la Rumantschia

La RD è fitg formala e cunquai normalmain era pauc attractiva. Ella ha pers ultra da quai relevanza en dumondas strategicas ed operativas. La posiziun da las delegadas e dals delegads en las regiuns è indibida, lur spazi d'acziun è limità adina pli fitg. Las vuschs che pretendan in parlament rumantsch per represchentar meglia la «basa» che la RD actuala, sa fan udir adina pli fitg. Sche la RD vulesse esser quest parlament rumantsch sto ella avair in pled en chapitel e pudair decider en dumondas relevantas per la Rumantschia.

Tesa IV – Ina democratisaziun pretendia ch'ins sclereschia

Tgi ch'è Rumantsch e tgi betg? Sch'ins vul ch'il pievel rumantsch decidia en dumondas da lingua e cultura ston ins definir ordavant tgi ch'è insumma ina Rumantscha u in Rumantsch e tgi betg. E tgi da quellas e quels duess la finala decider davart tge du-

mondas? Tgi elegia p. ex. ils suprastants e la presidenza da la LR? Mo ils Rumantschs e las Rumantschas dal territori da tschep u era quellas e quels da la diaspora? Il connex tranter lingua e domicil sto vegnir sclerì. (Co definir il territori rumantsch?)

Tesa V – Leschas da lingua fan mo senn sch'il rumantsch vegn vivì e sustegnì

Leschas da lingua protegian il rumantsch là nua ch'el viva. Ellas èn mo uschè bunas sco la voluntà dal pievel da duvrar e sustegnair sia atgna lingua. Da sa referir a la basa giuridica fa perquai mo senn sch'il rumantsch vegn era vivì e sustegnì da la populaziun. In punct cardinal en questa tematica èn las fusiuns da vischnancas e circuls.

Tesa VI – La Rumantschia dovra tut las Rumantschas e tut ils Rumantschs

Il dumber da las Rumantschas e dals Rumantschs che vivan en il territori tradiziunal rumantsch stagnescha u diminuescha schizunt. Sche nus vulain rinforzar la Rumantschia en l'avegnir datti mo duas pussaivladads:

a) integrar linguisticamain era quellas e quels che vegnan natiers u che passentan regularmain temp en il territori tradiziunal rumantsch e
b) procurar che era las Rumantschas ed ils Rumantschs en la diaspora possian viver e mantegnair lur lingua e cultura.

Tesa VII – La LR promovia e sustegna actualmain mo ina part da las Rumantschas e dals Rumantschs

La LR è in'organisaziun da sustegn. Sia lavur principala en favur dal rumantsch

capita en las regiuns tradiziunalas rumantschas, damai là, nua che la lingua è (anc) la pli viventa.

Per garantir la promoziun ed il sustegn dal rumantsch en sia unitat èsi da decider schebain era la diaspora grischuna e la diaspora svizra duessan furmar ina u perfin duas «regiuns rumantschas».

Tesa VIII – Tut na sto betg vegnir mess a disposiziun u translata per forza er en rumantsch

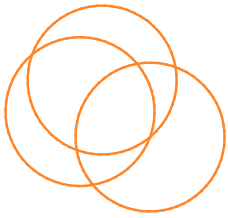
En temps da stgarezza da resursas finanzialas e persunalas èsi da ponderar fitg bain nua impunder ils meds a disposiziun. Tge fa propi senn da metter a disposiziun u da translata en rumantsch e tge betg? Tge activitads èn effizientas e tgeninas betg? En tge champs stuess la LR esser preschenta e lavurar?

Tesa IX – Ideas e projects concrets vegnan sustegnids

Dumandar la confederaziun ed il chantun per in augment da las subvenziuns è pussaivel sche ideas e projects concrets èn avant maun. Svilupp tar tals projects sto esser l'emprim pass. E l'emprima dumonda sto esser: tge projects rinforzan propi il rumantsch?

Tesa X – La bilinguità è ina schanza e betg in privel

Ils Rumantschs èn «condemnads» a la bilinguità (rumantsch/tudestg) u perfin a la trilinguità (rumantsch/tudestg da scrittira/dialect svizzer). Pli fitg che questa bilinguità u trilinguità vegn vivida a moda naturala e spontana e pli fitg ch'ins senta il rumantsch sco plivalur.

7000 Cuira, ils 11 da zercladur 2016

Communicaziun a las medias

Instradà emprims pass per l'adattaziun da las structuradas da la LR

Resultats da la dieta «LR 19»

Sonda, ils 11-06-2016, ha gì lieu a Cuira ina dieta publica da la Lia Rumantscha (LR) sut la direcziun dal president *Johannes Flury*. I regia in ferm consens da dar a la diaspora in status analog a quel da las uniuns territorialas. Plinavant vegn giavischà ina meglra observaziun da las leschas da lingua e dals dretgs cumpigliads en quellas.

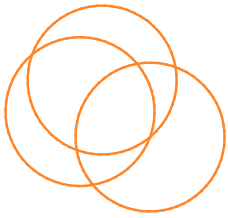
L'occurrenza ha cumenzà cun dus referats tematics. *Prof. dr. Andreas Glasere dr. Corsin Bisaz* dal Center per la democrazia ad Aarau han discurrì davart l'adattaziun giavischada da las structuradas da la LR uschia ch'ella represchenta las Rumantschas ed ils Rumantschs en ina moda pli directa. *Barbla Etter*, assistenta doctoranda a l'Universitad da Friburg, ha referì davart il status dal rumantsch en vischnancas fusiunadas. En lavuratoriis èn las participantas ed ils participants s'occupads cun 10 tesas che la LR ha mess en discussiun ordavant.

Instradà l'adattaziun da las structuradas

La dieta ha mussà ch'i regia in ferm consens a dar a la diaspora in status analog a quel da las uniuns territorialas. Ultra da las uniuns territorialas èn actualmain er uniuns surregionalas, p.ex. Giuventetgna Rumantscha (GiuRu), sco er uniuns tematicas, p.ex. Uniun per la Litteratura Rumantscha, represchentadas en la radunanza da delegads da la LR. Ins na vul betg perder ils avantatgs d'ina delegaziun directa da questas uniuns, malgrà ch'ins è decididamain da l'opiniun ch'ins stoppia modifitgar la represchentaziun da las uniuns affiliadas en la radunanza da delegads. Plinavant è vegnì exprimì il giavisch dad observar anc pli intensivamain, schebain las leschas da lingua vegnian resguardadas. Ina proposta en quella direcziun è d'installar in post d'observaziun independent.

Flury: «Il rumantsch n'è naging motiv da sa lamentar»

Radund 100 persunas han chattà la via a Cuira ed han discutà a moda viva e constructiva. Johannes Flury, president da la LR, è satisfatg da l'andament da la dieta.

Lia Rumantscha

En ses facit ha el manegià ch'i saja da lavurar cuntinuadamain per l'acceptanza dal rumantsch en il Grischun triling. Tenor el n'è il rumantsch nagin motiv da sa lamentar. La dieta haja era confermà ch'i dettia bleras perspectives positivas. Or dal plenum è resortì il giavisch da cuntinuar la discussiun da temas actuals en questa furma. La suprastanza da la LR publitgescha suentar la stad in plan d'acziun e vegn a proponer emprimas mesiras a chaschun da la radunanza da delegads da quest atun.

Per ina bilinguitad equilibrada

Tar la dieta «LR 2019» han ins mussà colur

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **Ils 11 da zercladur 2016 a Cuira è sa splegada la dieta «LR 2019» (v. La Quotidiana dals 10). La sesida da la damaun han frequentà var 100 personas en l'aula da la Scola auta pedagogica (SAPGR); quai demussa che bleras Rumantschas e blers Rumantschs han quità dal futur da lur linguatg, ina da las linguas naziunalas svizras.** Referì han ils giurists *Curdin Bisaz* ed *Andreas Glaser* (Center per la democrazia, Aarau) e la romanista e sociolinguista *Barbla Etter* (Universitad da Friburg). Sin quai han ins discutà ils referats; tranter ils nundumbraivels votums ston ins relevar quels da *Romedi Arquint*, anteriur parsura da la Lia Rumantscha (LR) ed autur da «Plädoyer für eine gelebte Mehrsprachigkeit» (v. La Quotidiana dals 11 da november 2014), e dal sociolinguist *Gian Peder Gregori* (SAPGR). Suentermezdi han tschintg gruppas da lavur discutà las diesch tesas da la LR. L'autur da questas lingias ha lura fatg part da la gruppa deditgada a la bilinguitad ed a la traducziun rumantscha da texts uffizials (tesas VIII e X). I suondan rapports davart la sesida da la damaun e la gruppa da lavur surmenziunada.

Dumondas e cumpetenzas

Ils referats han mussà ch'ins possia interpretar a moda differenta pliras dumondas davart la LR. Tge munta «uniuns affiliadas»? Tgi decida quai? Tge status ha per exempel la Gruppa rumantscha dal cussegli grond? Co pon ins eruir l'opiniun da Rumantschas e Rumantschs? Tgi duess far part d'in parlament rumantsch? Etter ha criticà la moda e maniera co ch'ins ha stgaffi la citad fusiunada da Glion (v. La Quotidiana dals 8 da matg, p. 2), punctuond

ch'ins duaja mintgatant cumbatter per defender ina lingua smanatschada. Co pudess ins augmentar valor e renum dal rumantsch? Mintga scola media en l'intschess rumantsch duess porscher ina matura bilingua cun rumantsch; ma tscherta glied para da laschar valair mo duas linguas, l'englais american ed il «Züritütsch». Romedi Arquint ha intunà che minoritads linguisticas duessan decider a moda autonoma da dumondas impurtantas per ellas sezzas, sco per exempel la derasaziun d'ina tala matura. Parsura *Johannes Flury* ha declerà a La Quotidiana (10 da zercladur, p. 3): «Par exaimpel as poja pretender cha'ls Rumantschs hajan il dret dad uras supplementaras linguisticas, sco cha quai es il cas pels esters gnüts pro in Svizra, e quai dapertuot ingio cha ün numer minimal d'uffants es rajiunt.» Igl è cler che la LR duess resguardar dapli la diaspora rumantscha en citads alemanas, tant pli che classas da rumantsch resguardadas da las autoritads localas en naschidas a Cuira, Turitg e Basilea.

Cumbatter per domenas da diever

La gruppa da lavur per VIII e X ha tractà las dumondas suandontas:

– «Tge fa propi senn da metter a disposiziun u da translatar en rumantsch e tge betg?» (VIII).

– «Pli fitg che questa bilinguitad u trilinguitad vegn vivida a moda natirala e spontana e pli fitg ch'ins senta il rumantsch sco plivalur» (X).

A l'emprima dumonda han respundì a moda clera e persuasiva G. P. Gregori e *Georges Darms*, anteriur docent da rumantsch a l'Universitad da Friburg. Mintga domena da diever en pli schlargia la plivalur d'in linguatg. Renunziar ad ina domena percunter smiunescha la cumpetenzas da la cuminan-

za linguistica. La tesa X ha intradà ina vasta discussiun. Gregori ha punctuà ch'ins duaja distinguer cleramain tranter la bilinguitad individuala e quella d'ina gruppa. L'emprima enritgescha la persuna che la posseda e che dispona perquai da dus codes linguisticos per s'exprimer. La bilinguitad collectiva è privlusa perquai ch'ella favurisescha la gruppa ferma e discriminescha la flai-vla. Quai sa per atgna experientscha mintga uman rumantsch che pondere-scha: El sto adina puspè renunziar a duvvar sia lingua e s'exprimer per tudestg, il linguatg ch'el ha stuì empernder. Ins ha discutà manidlamain la situaziun en la scola bilingua da Samedan e la difficultad da chattar magistraglia bilingua per ses stgalim superiur. Quai conferma plainamain il postulat da Barbla Etter: Il chantun sustegna finanzialmain ils gimnasis grischuns e duess perquai als obligar da pinar per la matura bilingua cun rumantsch. L'autura ha surpiglià la critica relativa da l'anterior cuss. naz. *Martin Bundi*: «La scola media claustrala da Mustér, en il territori da tschep rumantsch, ha fin ussa refusà sistematicamain d'introducir ina tala matura bilingua che muntass in avantatg prezius per la giuventetgna studiusa da la regiun»*. Quai fiss il duair da la LR da far il squitsch basegnaivel sin las autoritads responsablas per cuntanscher l'introducziun d'ina matura bilingua cun magistraglia cumpetenta en ils gimnasis correspundents. In'eventuala refurma da la LR bunamain tschientenara (1919–2019) duess legitimar lezza per cumbatter a favur da talas mesiras.

* **Martin Bundi, Zur Situation des Rätoromanschen in Graubünden. Turitg (Vertex, ISBN 978-3-035-05146-1) 2014, p. 28.**

161018/ psr

Restructuraziun Lia Rumantscha 2016

Per la radunanza da delegadas e delegads 2016 propona la suprastanza da la Lia Rumantscha (LR) d'iniziar ina restrukturaziun da ses organs, quai sunter ina debatta nunmotivada a la dieta «LR19». Quella ha procurà plitost per dumondas avertas che per respostas sin puncts da discussiun sco la legitimidà da la LR u la represchentaziun ch'è necessaria per ils Rumantschs.

Cun questa proposta n'è la Pro Svizra Rumantscha (PSR) betg cuntenta. Per l'ina ha quai da far cun l'intenziun sezza, per l'autra n'è la PSR betg segira, sche che quai è il dretg mument per instradar ina tala discussiun.

Il fauss mument

Per il mument n'èsi betg cler tge strategia che la LR persequitescha e tge ch'èn las respostas da la LR sin sfidas ch'èn actualmain in privel per il rumantsch (vesair sut). L'activitad centrala per la LR duess esser da prender mesiras ch'il rumantsch dovra per subsister, e formular ina strategia per ils proxims onns che sa fatschenta cun questas sfidas. Ina restrukturaziun senza avair ina mira u visiun è be ina mesira cosmetica ch'è per il mument da pitschna prioritad. Per consequenza duess la LR sa fatschentar l'emprim cun la strategia per ils proxims onns e ponderar pir lura tge structura che serva il meglier a questas finamiras.

Plinavant vegn la lavur da la LR per il rumantsch analisada cun gronda probabilitad en in'evaluaziun externa durant ils onns 2017 e 2018, medem sco la lavur da la Pro Grigioni Italiano e l'Agentura da Novitads Rumantscha (quai è tranter auter ina consequenza dal postulat Semadeni). I fiss pli raschunaivel da spetgar sin ils resultats da questa evaluaziun, per il cas che quella maina novas propostas ed ideas era per la structura. I na fa betg grond senn da restructurar uss ed en dus fin trais onns puspè.

La finala ha il rumantsch davaira auters problems che restructuraziuns internas. La suandanta glista mussa mo insaquantas da las pli impurtantas sfidas :

- **Territoris da tschep:** pressiu sin il rumantsch tras depopulaziun e plurilinguitad (fusiuns da vischnancas).
- **Scolaziun e furmaziun rumantscha:** mancanza da scolasts, centralisaziun da scolas pervia da la digren d'uffants, iniziativa da linguas, professura rumantscha. Bliers Rumantschs han mo fin en la 6avla classa ina buna scolaziun rumantscha, suenter vegn instrui surtut per tudestg. Bunas cumpetenzas da scriver en rumantsch han mo pli paucs.
- **Diaspora:** passa in terz dals Rumantschs viva en la diaspora senza purschida en lur lingua e senza vusch (rumantsch va a perder suenter duas generaziuns).
- **Administraziun chantunala e communal:** per part era vischnancas rumantschas che funcziunan surtut per tudestg.

Per la PSR èsi cler che la LR ha il pensum da ponderar cun **tge mesiras** ch'il rumantsch po **propi vegnir sustegnì** en vista a questas sfidas. Sche la radunanza da delegadas e delegads (RD) da la LR decida d'iniziar ina restructuraziun, alura èn soluziuns per las sfidas numnadas sura d'impurtanza centrala. Ina cumissiun da restructuraziun sto definir las mesiras fundamentalas da la LR per ils proxims onns avant che planisar tge ch'èn las structures adattadas da la LR.

In'intenziun da discordia

Las ideas da restructuraziun preschentadas da la LR n'èn betg adequatas per promover la collavuraziun ed il sentiment d'unitad. La terza proposta va uschè lunsch da stritgar la participaziun d'organisaziuns tematicas sco la Giuventetgna Rumantscha (GiuRu), la Societad Retorumantscha (SRR), l'Agentura da Novitads Rumantscha (ANR) u l'Uniun per la Litteratura Rumantscha (ULR). Sch'ina restructuraziun fiss necessaria duess quella avair sco finamira l'**integraziun** da personas ed organisaziuns che s'engaschan per il rumantsch. Ma cun questa proposta pari che l'intenziun da la suprastanza da la LR saja da **disqualifitgar** la moda e maniera co che tschertas personas s'engaschan per lur lingua u dad almain definir che tscherts engaschis sajan pli valurus. Uschia prevesan tut las trais propostas da stritgar la participaziun da l'ANR e da la Gruppa rumantscha dal Cussegl grond (GrCg), era sche l'ANR sa stenta mintga di d'offrir texts en tut ils idioms ed en rumantsch grischun ed era sche la GrCg fiss ina pussaivladad d'avair ina colliaziun directa en il parlament che decida la finala davart da mesiras da promoziun e protecziun dal rumantsch. En pli para la distincziun tranter l'ANR (stritgar) e la SRG.R (mantegnair) dad esser arbitraria, cunquai che omaduas organisaziuns sa fatschentan cun la purschida da medias rumantschas. L'entira proposta da la suprastanza da la LR para dad esser ina decisiun prendida plitost a la svelta, che sa focusescha be sin la radunanza da delegadas e delegads, era sche la LR ha anc auters gremis ch'ins pudess reponderar en il rom d'ina restructuraziun.

Ina proposta da la PSR

Perquai preschenta la PSR ina quarta proposta. Tge èn las lingias grassas che duain definir la structura ord vista actuala? Tenor la PSR èn tschintg puncts impurtants:

- **La LR sto avoir las capacitads e las vuschs** che s'engaschan per dar frunt a las sfidas menziunadas. Perquai duai la suprastanza vegnir engrondida da tschintg sin set sezs, da quels èn quatter sezs liads a la represchentaziun da la Surselva, il Grischun Central, l'Engiadina e la diaspora, e trais libers (incl. presidi). Ina suprastanza pli gronda promova la debatta interna e procura per la pussaivladad dad esser pli activa vers anora.
- **La LR duai iniziar ina cumissiun che surprenda la rolla da surveglianza da leschas per la protecciun rumantscha.** La RD duai eleger ina cumissiun che n'ha betg ina rolla politica, mabain ina rolla d'observaziun en connex cun leschas che duain proteger il rumantsch. Uschia vegn il pensum d'observaziun e d'acziun repartì tranter la suprastanza ed ina cumissiun tematica.
- **La RD duai vegnir redimensiunada e surpigliar dapli responsabladad strategica envers la suprastanza.** Da nov sa cumpona la RD da 36 delegadas e delegads. Quels sa scuntraran duas fin quatter giadas l'onn per evaluar la situaziun actuala dal rumantsch, chattar cumpromiss, definir posiziuns comunablas ed instradar mesiras e projects a la suprastanza da la LR. Las uniuns èn libras co ch'ellas nomineschan lur delegads.
- **Las uniuns afiliadas duain vinavant esser part da la RD, però cun pli pauc pussanza.** Da limitar la represchentaziun dals delegads sin las regions tradiziunalas e da stritgar organisaziuns tematicas che procuran en lur rom per ina lingua viventa e documentada (litteratura, dicziunari, medias, giuventetgna unida sur ils cunfins da las regions) definescha da princip che questa moda da s'engaschar per il rumantsch è main validada che in'otra. Perquai duai la nova formula da la RD resguardar vinavant l'engaschament da las organisaziuns tematicas, ma reducir lur paisa.
- **La RD duai resguardar la realitad che passa in terz dals rumantschs n'abitescha betg pli en il territori da tschep** cun dar ina vusch a las personas pertutgadas. Be focusar sin il territori tradiziunal n'è nagut auter che ignorar la realitad ch'il rumantsch è ozendi ina lingua che vegn era vivida en la diaspora grischuna e svizra, e ch'ils cunfins tranter las regions n'èn betg in element dominant en la vita dals Rumantschs.

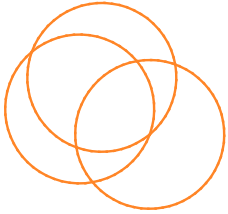
Il dumber da delegads previs da la PSR è sco suonda: las quatter organisaziuns territorialas (Surselva, Grischun Central, Engiadina e diaspora) duain surprender ina rolla centrala en la RD. Tenor la dumbraziun da structura 2012-2014 n'è almain in terz da las personas che discurren rumantsch sco lingua principala betg en il territori tradiziunal. Uschia duai la diaspora avoir in terz da las vuschs territorialas tradiziunalas. Las organisaziuns tematicas èn vinavant part da la RD. La proposta prevesa che la GiuRu sco organisaziun surregiunala da la giuventetgna ed uschia dal futur dal rumantsch duai esser cleramain francada. Las organisaziuns tematicas da lingua e medias èn preschentas cun ina vusch, uschia ch'ellas èn integradas en il pli impurtant gremi rumantsch.

Questa repartiziun da delegads è uschia intuitiva, ma correspunda a la realitad ed er als giavischs formulads a la dieta «LR19»: las organisaziuns territorialas tradiziunalas han la maioritad da las

vuschs a la RD, ma la diaspora vegn integrada sco quart territori, uschia che las vuschs territorialas èn tar $\frac{3}{4}$ da tut las vuschs a la RD. Las organisaziuns tematicas èn vinavant integradas, ma la paisa vegn messa sin la GiuRu sco futur dal rumantsch. Questas organisaziuns n'èn betg dominantas cun $\frac{1}{4}$ da las vuschs.

Da reponderar è la rolla da la GrCg – sco instrument da lobbying e rait da contacts en il Cussegl grond fissi relevant dad er integrar la represchentaziun politica en la RD. Simplamain stritgar la GrCg fiss damai in sbagli strategic. Avant che decider davart quest punct fissi da contactar questa gruppaziun per chattar ina schliaziun co ch'in contact cun ils deputads è pussaivel sco part da la RD. En la proposta da la PSR è perquai era la GrCg reintegrada cun ina vusch da delegà sumegliant a las organisaziuns tematicas.

Delegaziun:	nov	actual
Surselva Romontscha	8 22.2%	15 23%
Uniun dals Grischs	6 16.6%	10 15.4%
Uniun Rumantsch Grischun Central	4 11.1%	8 12.3%
Diaspora (URB, QL, GR betg rum.)	9 25.0%	6 9.2%
GiuRu	4 11.1%	4 6.2%
SRG.R	1 2.7%	4 6.2%
ANR	1 2.7%	4 3.1%
SRR	1 2.7%	4 6.2%
ULR	1 2.7%	4 6.2%
GrCg	1 2.7%	8 12.3%
Total	36	65

7000 Cuira, ils 20 d'october 2016

Communicaziun a las medias

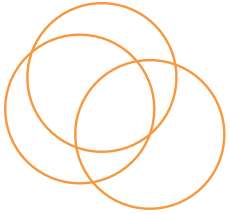
Proposta da la PSR bainvegnida

Quels dis ha la Pro Svizra Rumantscha (PSR) publitgà ina proposta da sia vart co restructurar ils gremis da la Lia Rumantscha (LR). La suprastanza da la LR beneventa ch'i dat ina discussiun variada davart las structuradas futuras da la LR. La decisiun è en ils mauns da las delegadas e dals delegads da la LR che decidan en 10 dis.

La suprastanza da la LR ha preni enconuschientscha da las propostas da la PSR per la restructuraziun dals gremis da la LR. Tenor *Johannes Flury*, president da la LR, èsi bun ch'i dat ulteriuras propostas. Quai correspundia a l'intent da la LR da manar ina vasta discussiun co ch'ils gremis da la LR duain esser structurads en l'avegnir. Per motivs da temp na po la proposta da la PSR betg pli vegnir integrada en la documentaziun uffiziala per la radunanza da delegadas e delegads dals 29 d'october a Lavin, quella è gia publitgada. «La discussiun è averta», manegia Johannes Flury. Las delegadas ed ils delegads pon prender enconuschientscha da las ponderaziuns da la PSR ed han en maun da decider en tge direcziun che la restructuraziun duai ir.

Unir las forzas e rinforzar ils meds da massa

Era prest 100 onns s'enter sia fundaziun resta la finamira da la LR da reunir e rinforzar las forzas che s'engaschan per il moviment rumantsch. En il mument da la reorganisaziun dals gremis èsi tenor Johannes Flury cler ch'i vegn cumbattì in pau per la pussanza. Johannes Flury punctuescha en pli ch'i na saja betg l'intent da la LR da sclauder schurnalistas e schurnalists dals gremis da la LR. Anzi, la LR giavischa fermes meds da massa rumantschs. En la discussiun actuala vai sulettamain per la dumonda d'eventuals conflicts d'interess cun la scharscha sco delegada u delegà da la LR e per la dumonda co che l'Agentura da Novitads Rumantscha ANR cun ses status giuridic – i sa tracta d'ina fundaziun – duai esser integrada en las structuradas da la LR.

Cuira, ils 29 d'october 2016

Communicaziun a las medias

Las structuradas da la Lia Rumantscha vegnan mantegnidas

Sonda, ils 29 d'october 2016, ha gi lieu a Lavin la radunanza da delegadas e delegads da la Lia Rumantscha (LR) per l'emprima giada sut il presidi da Johannes Flury. Per ina discussiun intensiva han procurà sco spetgà las differentas propostas per ina restructuraziun da la LR. La radunanza ha decis da mantegnair las structuradas vertentas.

56 delegadas e delegads e 48 giasts han chattà la via a Lavin. La radunanza ha gi lieu en preschientscha da la cussegliera guvernativa Barbara Janom Steiner, scheffa dal Departament da finanzas e vischnancas dal Grischun, e dad Emil Müller, president communal da Zernez. En vista a la tractanda davart la restructuraziun ha dunna Janom Steiner appellà ad in consens. En pli ha ella engrazià a la LR per ses grond sustegn linguistic en connex cun fusiuns da vischnancas. Emil Müller ha punctuà l'impurtanza d'ina buna collavuraziun en dumondas da lingua relevantas per las vischnancas. Ultra da las tractandas statutaras è la discussiun davart la restructuraziun da la LR stada en il center da l'interess.

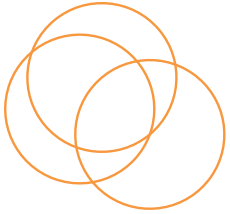
Discussiun davart las structuradas da la LR

Ina restructuraziun da la LR è già pli ditg in tema e va enavos sin il giavisch dad adattar las structuradas da l'uniun tetgala uschia ch'ella represchenta la Rumantschia en ina moda pli democratica. Suenten la dieta "LR19" dal zercladur passà ha la suprastanza da la LR elavurà duas propostas da modifitgar las structuradas ed ils gremis involvids. Ulteriuras propostas èn vegnidas fatgas da la Pro Idioms e da la Pro Svizra Rumantscha. La debatta dad entrar en chaussa è stada curta cun votums exclusivamain en favur d'ina cuntinuaziun da la discussiun.

La discussiun davart l'ulteriur proceder è sa maschadada cun numerus votums che han defendi u crititgà las singulas propostas. Ina rinfatscha ha pertutgà la midada dal discurs d'ina democratizaziun vi sin ina restructuraziun. Auters èn stads da l'opiniun che las propostas na sajan anc betg madiras avunda. Votums da differentas varts han exprimì ch'i saja pli impurtant dad integrar che dad excluder forzas dal moviment rumantsch.

Midar u mantegnair?

Trais tendenzas per il proceder èn sa cristallisadas. In'emprima proposta è stada quella dad installar ina cumissiun ubain ina gruppada da lavur che elavura variantas pussaivlas a maun da las propostas existentas e suttametter quellas per ina consultaziun publica. La segunda proposta ha vuli sclerir l'emprim las dumondas da princip: dumber da delegadas e delegads, posiziun da la diaspora

Lia Rumantscha

rumantscha e la rolla da las uniuns tematicas. Ina terza proposta è stada da mantegnair las structuradas existentas e da midar nagut.

Suenter ina buna discussiun ha la radunanza la finala decis da mantegnair las structuradas vertentas. Tenor Johannes Flury, president da la LR, hajan las delegadas ed ils delegads constatà durant la discussiun in process d'avischinaziun. Decisiuns davart dumondas co optimar las structuradas da la LR pudessan periclitir quest process. Per Flury èsi tuttina impurtant da betg simplamain terminar la discussiun. Tenor el èsi da tegnair en egl ils puncts centrals da la discussiun sco p.ex. la posiziun da la diaspora e la proporziun da la delegaziun tranter las uniuns. El vul tematisar quests puncts en suprastanza e cun il cussegl da la LR che sa cumpona dals presidents da tut las uniuns affiliadas.